

STEVEN RUNCIMAN

ULTIMA RENAȘTERE BIZANTINĂ

Traducere din limba engleză
VLAD LUPESCU

Studiu introductiv
VASILE ADRIAN CARABĂ

NEMIRA

CUPRINS

<i>Cât de potrivit este conceptul de „Renaștere” pentru lumea bizantină?</i>	5
<i>Prefață</i>	43
1. DECLINUL IMPERIULUI ȘI REDEȘTEPTAREA ELINICĂ.....	45
2. CONTROVERSĂ ȘI DEZBINARE.....	61
3. CĂRTURARI	78
4. REALIZĂRILE RENAȘTERII.....	103
<i>Lecturi suplimentare</i>	117

CÂT DE POTRIVIT ESTE CONCEPTUL DE „RENAȘTERE“ PENTRU LUMEA BIZANTINĂ?

Este greu de găsit un echivalent grecesc pentru conceptul modern de „Renaștere“, având în vedere că acesta a prins rădăcini în spațiul italian la aproape un secol după dispariția politică a Bizanțului. Dificultatea nu este dată doar de faptul că operăm cu limbi diferite, în care cuvintele sunt semne diferite, ci mai ales de faptul că între Apusul latin și Răsăritul bizantin au existat întotdeauna sisteme diferite de simboluri ale limbii. Și cum simbolul este important prin aceea că face ca semnul să devină logic, să aibă sens, o lipsă de unitate simbolică poate duce în mod firesc la „confuzia limbilor“. Și astăzi diferențele teologice dintre cele două creștinătăți au un substrat filologic important, căci tocmai simbolul este cel mai fragil în ecuația limbii. El se află într-o permanentă schimbare „chiar în interiorul aceleiași limbi“¹, pentru care contextul amplu istoric are întotdeauna un cuvânt hotărâtor de spus². Cu atât mai mult se constată fragilitatea sa cu cât cuvântul (semn și simbol) trece dintr-o limbă într-alta, suferind metamorfoze care abia dacă mai lasă uneori să se întrevadă ceva din ceea ce simbolizase inițial. Pe scurt, aceasta a fost și soarta conceptului modern de „Renaștere“ – despre a cărui apariție nici astăzi

¹ Să ne gândim doar la termenul „ipostas“!

² Johannes Theodorakopoulos, *Die Hauptprobleme der platonischen Philosophie* (Heidelberger Vorlesungen, 1969), Haga, 1972, 32–33.

nu poate pretinde cineva că știe cu exactitate – care s-a născut în mediul italian în forma „Rinascita” și a fost preluat destul de repede de cultura franceză, care, la rândul-i, l-a retransmis culturilor emergente în varianta „Renaissance”, impunându-l. Nu ne miră faptul că astăzi germana sau engleza folosesc varianta franceză atât pentru perioada istorică, precum și pentru mișcarea culturală pe care termenul le definește. Dar, dacă în limbile menționate putem vorbi despre o inculturare a conceptului, din punct de vedere istoric acest lucru nu se poate lua în discuție atunci când vorbim despre Bizanț. De aceea este oare corect să folosim pentru lumea bizantină un concept apărut ulterior în spațiul altei culturi, cu conotații evident diferite, nu rare ori chiar critice la adresa ei? Dar, totodată, putem noi astăzi abandona un astfel de concept atât de înrădăcinat în cultura europeană atunci când încercăm să definim momentele marcante ale culturii bizantine doar pentru a respecta corectitudinea istorică și lingvistică? Cu atât mai mult se impune această ultimă întrebare, cu cât „ultima Renaștere bizantină” coincide cronologic cu debutul așa-numitei Renașteri italiene.

Putem fi de acord că formarea unui concept cunoaște etape distincte, uneori de lungă durată, ceea ce face ca ea să fie o istorie în sine. Odată ce conceptul a luat chip deplin, el devine indispensabil, parte a identității culturale, iar istoria sa începe puțin câte puțin să fie uitată, în măsura în care va fi fost vreodată conștient cunoscută. Atât de firesc face parte din recuzita intelectuală, încât este aproape de neînchipuit că a fost un timp când el nu era. Cât despre cel care l-a consacrat, rar i se mai cunoaște numele chiar și în mediile savante. Câți mai știu astăzi că Johann Gustav Droysen (1808–1884) a impus în 1833 conceptul de „elenism” ca epocă istorică distinctă³ sau că noțiunea de „Ev Mediu” a fost introdusă în secolul al XVII-lea de Georg Horn⁴, ca imediat să fie preluată de Christoph Keller sau Cellarius (1638–1707)⁵ și larg difuzată de manualul

³ Este vorba despre lucrarea *Geschichte Alexanders des Großen*, Hamburg, 1833. În același sens: *Geschichte des Hellenismus*, vol. 1–2, Hamburg, 1836, 1843.

⁴ Georgi Horni *Orbis politicus imperium, regnorum, principatuum, rerum publicarum*, Frankfurt, 1668.

⁵ Christophorus Cellarius, *Historia medii aevi: a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam*, Jena, 1688.

său universitar de istorie medievală, axat pe perioada de la Constantin cel Mare (306–337) până la căderea Constantinopolului în 1453?⁶ Tot lui Cellarius i se datorează și încetățenirea întreitei împărțiri a istoriei universale în: Antichitate, Ev Mediu și Epoca Modernă⁷. Cât privește conceptul de „Renaștere“, savantul care l-a pus cu adevărat în circulație a fost Jacob Burckhardt (1818–1897)⁸. Dar niciunul dintre aceste concepte nu a fost adus în spațiul larg al cunoașterii pur și simplu din neființă. Prin savanții menționați, aceste concepte au atins punctul culminant, au devenit universale. Totuși, înțelesurile lor nu rămân în niciun caz pe loc, căci, cu siguranță, istoria ne pregătește noi și interesante surprize pentru viitor.

Nașterea unui concept

Cu sensul de moment istoric, definit de o nouă viziune artistică, termenul „Renaștere“ se întâlnește pentru prima dată la Giorgio Vasari (1511–1574), în lucrarea *Viețile celor mai iluștri arhitecți, pictori și sculptori italieni, de la Cimabue până în timpurile noastre*, care a văzut lumina tiparului la Florența în 1550, iar a doua ediție revizuită și adăugită din 1568 a devenit canonică pentru oricare dintre reproducerea ulterioare ale cărții⁹. Potrivit celui de-al doilea *prooimion*, demersul biografic al lui Vasari urmărește istoria picturii italiene „da la *rinascita* di queste

⁶ Adolf Philippi, *Der Begriff der Renaissance. Daten zu seiner Geschichte*, Leipzig, 1912, 1.

⁷ H. Spangenberg, „Die Perioden der Weltgeschichte“, *Historische Zeitschrift*, 127 (1923), 1–49, aici 11.

⁸ Vezi nota 29.

⁹ *Le vite de' più eccellenti architetti, pittori et scultori italiani, da Cimabue insino a'tempi nostri*, Florența, 1550 și 1568. În ediția a doua, titlul a suferit o schimbare minoră: *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori et architetti italiani*; vezi și ediția românească: Giorgio Vasari, *Viețile pictorilor, sculptorilor și arhitecților*, trad. și note de Ștefan Crudu, ediția a II-a revăzută și adăugită, vols. 1–3, București, 1968. Un bun ghid despre Vasari la David J. Cast (ed.), *The Ashgate research companion to Giorgio Vasari*, Farnham Surrey, Burlington, 2014.

arti sino al secolu che noi viviamo¹⁰. Potrivit autorului, există trei momente esențiale în istoria picturii, și anume: înflorirea ei în epoca greco-romană, declinul, care începe cu Constantin cel Mare, și *renașterea*, care pune capăt declinului artei prin abandonarea manierei grecești de către Giotto¹¹. Ca atare, perioada bizantină este văzută de Vasari ca decadentă, în opoziție cu Antichitatea. Cu toate acestea, Antichitatea nu este considerată sursă de inspirație pentru pictori, ci natura, prin observarea căreia „operele lor au ajuns să fie mai prețuite și mai bine înțelese”¹². Dacă noua manieră începe cu florentinii Cimabue și Giotto – profesor și ucenic –, înseamnă că Renașterea în viziunea lui Vasari debutează la cumpăna dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În orice caz, Vasari este mai puțin important pentru o opinie istorică cu privire la datarea începutului Renașterii, cât mai ales pentru intuirea unui nou mit. Cu el, se poate spune, mitul Renașterii pășește pe calea lungă și sinuoasă a întrupării istorice.

Chiar dacă acest mit a fost conceput în spațiul artei, universalizându-se mai târziu ca rezultat al receptării sale în toate domeniile cunoașterii, el are la origine o viziune istorică. În centrul acestei viziuni se află Vechea Romă. Ca fin politolog al vremurilor sale, Niccolo Machiavelli (1469–1527) a știut, probabil, să o exprime cel mai bine. În prima carte a *Istoriilor florentine*, lucrare publicată spre sfârșitul vieții sale – nu cu mult înainte de cea a lui Vasari –, Machiavelli vorbește, între altele, despre figura carismatică și eroică a lui Niccolo di Lorenzo (I, 31) sau Cola di Rienzo (1313–1354), a omului care, luând puterea, „a readus [Roma] la forma ei antică” după secole de declin politic, făcând „prin

¹⁰ În ed. 1568, 242; Vasari, *Viețile pictorilor...*, vol. 1, 256.

¹¹ Vasari, *Viețile pictorilor...*, 259. Aflăm și care este maniera greacă: „Se vede, aici, că s-a renunțat la conturul gros al figurilor, la ochii aceia înspăimântați, la personajele care stăteau cu picioarele înțepenite, sprijinindu-se pe vârfuri, la mâinile subțiri, la lipsa umbrelor și la alte monstruoziități ale acelor greci, înlocuite cu o încântătoare grație a chipurilor și cu un colorit fermecător”; *ibid.* 259–260; vezi și Konrad Burdach, „Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation”, în Idem, *Reformation, Renaissance, Humanismus*, Berlin, 1918, 13–96, aici 16.

¹² Vasari, *Viețile pictorilor...*, 264; vezi și Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1941, 25.

dreptatea și ordinea“ instituite ca întreaga Italie „să vadă că Roma *renăscuse*“¹³. Acest declin avea, potrivit aceluiași Machiavelli, trei cauze (I, 1, 4): invazia barbarilor germanici¹⁴ – teză preluată foarte probabil de la Giovanni Villani (1280–1348) și Leonardo Bruni (1370–1444)¹⁵ –, convertirea la creștinism a împăratului roman și abandonarea Romei în favoarea Constantinopolului, devenit ulterior noua capitală a imperiului. Singura salvare a Romei în toată această perioadă de declin a fost papalitatea care, se înțelege, a menținut trează speranța unei restaurații a Vechii Rome¹⁶. Astfel, nici în viziunea istorică Bizanțul nu se bucură de o mare apreciere, fiind, în definitiv, considerat vinovat pentru abandonarea Romei și toată suferința ei ulterioară.

În lumea literaților, „Renașterea“ a fost mai dorită ca nicăieri. Aici ruperea de trecut era mult mai puternică decât în domeniul artelor. Greaca fusese aproape în totalitate uitată, încât pentru multe secole (VII–XII) a fost valabil dictonul: *graecum est, non legitur!* Cele mai multe opere ale gânditorilor greci erau inaccesibile latinilor, iar cele puține aflate la îndemână erau ori trunchiate, ori nu foarte bine traduse. Nici mai târziu, în secolul al XIV-lea, mulți cărturari nu erau în stare să citească un text grecesc chiar și după ore bune de studiu al limbii lui Homer. Cu dezamăgire,

¹³ „[...] e quella nell' antica forma *ridusse* con tanta riputazione di giustizia e di virtù, che non solamente le terre propinque, ma tutta l'Italia gli mandò ambasciatori; di modo ché le antiche provincie, vedendo come Roma era *rinata* [...]“; vezi Niccolò Machiavelli, *Le istorie fiorentine*, Annotate ad uso delle scuole da Pietro Ravasio, 11ª Edizione stereotipa, Florența, 1888, 42.

¹⁴ Pavel Diaconul (*Historia longobardorum*, I, 19 et al.) sau Teofan Mărturisitorul puneau cu mult timp înainte pe seama căderii Imperiului Roman de Apus ridicarea lui Odoacru, idee redescoperită mai târziu de renaștători. Iată ce spune Teofan, un bizantin: „[Este] de remarcă că împărăția Apusului a înflorit de la Romulus și iarăși în timpul unui Romulus a încetat după atâția ani, punând deci mâna pe putere, cu armata barbară, Odoacru, got de neam, dar crescut în Italia“ (Sfântul Teofan Mărturisitorul, *Cronografia* (Părinți și Scriitori Bisericești, Serie nouă/7), trad. din lb. greacă, studiu introd. și note de Mihai Țipău, București, 2012, 139).

¹⁵ Spangenberg, „Die Perioden der Weltgeschichte“, 8.

¹⁶ Machiavelli, *Le istorie fiorentine*, 8; vezi și Burdach, „Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation“, 20.